

KAS ŠNABŽDA IR ŠAUKIA PAGONIMS LIETUVIAMS

Dar kartą Jono Lasickio knygelės parašėje

Vytautas Ališauskas

Rašto neturinioje visuomenėje tariamo žodžio skambesys turi daug daugiau reikšmės negu toje, kurioje pagrindinis žinių ir išminties šaltinis yra rašytinis kodeksas, Renesanso laikų įvaizdžiu tariant, *mutus orator* – nebylus kalbėtojas¹. Balso tembras, garsumas, murmėjimas ar šūkčiojimas, dainavimas ar rečitavimas – visa tai turėjo apibrėžtą asmens ir bendruomenės gyvenimo kontekstą, veikė klausytoją ir teikė informaciją ne menčiau už pačius „prasmingus“ žodžius. Garso moduliacija – nuo šnabždesio iki šaukimo – turėjo ypatingą vietą ir lietuvių pagoniškoje religijoje. Šaltiniuose yra išlikusi ne viena nuoroda. Čia pasitenkime tik vieno šaltinio aptarimu.

Jono Lasickio veikalėlyje apie žemaičių dievus² randame mįslingą dievaitį vardu *Prigirstitis*, arba kaip jis rekonstruojamas „Baltų religijos ir mitologijos“ II tomo publikacijoje – Prigirstytis. Jis apibūdintas, kaip ir kitos žemaičių mitologijos būtybės, lakoniškai, tačiau plačiau negu dauguma. Šalia įprasto funkcijos nusakymo (pvz., „Dievas Tavvals – meistrų pradaininkas“; „Eraiczin yra ėriukų dievas“) pridurtas dar vienas paaiškinamasis sakinytis: „Prigirstitis, jų manymu, išklauso šnabždančius. Taigi jie ir liepia šį ar tą sakančiam tyliai šnabždėti, idant Prigirstitis negirdėtų balsiai kalbant“³. Matyt, ir pačiam autoriui dievaitio funkcija pasirodė keista, tad ir nutarta skaitytojui pateikti kiek daugiau informacijos. Deja, ši informacija pirmu skaitymu neka teišaiškina. Gal net atvirksčiai – skaitytoją gerokai sutrikdo ir skatina peršokti prie „lengvesnių“ dievybių.

¹ Šį posakį randame ir LDK literatūroje: Jan Protasowicz, *Inventores Rerum* [1608], wyd. K. Świerkowski, Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1973, p. 67; *Augustus Secundus in Sarmatica adoratus corona et primis honoribus cultus ab Academia et Universitate Vilnensi S. J. [...] Per Franciscum Szyrwiński [...] philosophiae in eadem Academia auditorem, Vilnae: Typis Academicis Societatis Iesu, 1697, f. A2 verso.*

² Plačiau apie jį žr. Ališauskas, V., „Apie nemokslinį žalčio ir gyvatės skirtumą: Jono Lasickio knygelės parašėje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2003, Nr. 11–12, p. 607–608.

³ Originalo p. 47–48, vertimas autoriaus. Lotyniškas tekstas nėra la-

bai aiškus: *Prigirstitis hic est, qui murmurantes exaudire putatur. iubent igitur vt quis summis murmure, hoc vel illud loquatur, ne clamantem Prigirstitis audiat.*

Vis dėlto galima pamėginti pasiaiškinti, ką gi XVI a. žemaičiams reiškė šis mitologinis personažas ir kokią vietą jis užėmė platesniame religiniame kontekste. Patsai dievaitio vardas, o ir paaiškinimai mus perkelia į klausos, girdėjimo, taigi ir kalbos sritį. „Lietuvių kalbos žodynas“ veiksmazodį „prigirdėti“, kaip įtikimiausią šaknies girst- refleksą, kiek miglotai apibrėžia kaip „galėti girdėti“ (s.v. girdėti). Veiksmazodžio „girdėti“, kaip ir kitų juslių veikimą reiškiančių veiksmazodžių, priešdėliniai vediniai retai vartojami šiuolaikinėje gyvojoje kalboje, tad nėra lengva intuityviai nusakyti, ką reiškia „prigirdėti“⁴. Vis dėlto galima teigti, kad kalbama apie specifinį „silpną“ girdėjimą, kai sumenkusi klausa, arba tylus klausomasis garsas. „Galėti girdėti“ šiuo atveju nurodytų ne abstrakčią girdėjimo galią, *facultas*, bet gebėjimą klausytis „žemiau“ įprasto girdimumo ribos. Norint klausytis tokių garsų, juo labiau kalbų, reikia ne tik turėti vadinamąją aštrią klausą, bet ir perkelti dėmesį į kitą garso registrą, net ignoruoti garsų kalbėjimą. Tad Prigirstytis pasižymi aštria klausą, gebančia išgirsti tylūs garsus. Tačiau tai nėra natūralūs tylūs garsai, tokie kaip švelnus medžio lapų šiurenimas ar iš tolumos atsklandantis perkūno grumėjimas. Prigirstytis klausosi artikuliuotų, tam tikra tvarka sustatytų garsų: žmogaus kalbos. Tai aiškiai nurodo veiksmazodis *loquor* – „kalbėti“. Maža to, ši tyli žmogaus kalba nėra netyčinė, kaip, pavyzdžiui, užkimus ar neįsisąmoninta, tiesiog sąlygota kasdienės situacijos, kad ir nenorint priešaušryje pažadint

bai aiškus: *Prigirstitis hic est, qui murmurantes exaudire putatur. iubent igitur vt quis summis murmure, hoc vel illud loquatur, ne clamantem Prigirstitis audiat.*

⁴ Antanas Klimas netgi teigė, kad „prigirdėti“ esąs vienintelis prefiksinis „girdėti“ vedinys, ir tai labiau žinomas negatyvia forma „neprigirdėti“ – „sunkiai girdėti“ (‘to be hard of hearing’); žr. Klimas, A., „Prefixes and Suffixes in the Lithuanian Verbal System“, in: *Lituanus*, 1991, vol. 37, Nr. 4, in: http://www.lituanus.org/1991_4/91_4_06.htm. Vis dėlto Klimas neteisis: LKŽ teikia vedinius net su 9 priešdėliais, tiesa, jie visi itin reti.

saldžiai miegančių vaikų. Tyliai, šnabždant, murmant kalbėti *liepiama* – tik tokius kalbėtojus Prigirstytis išklausaš. Lotyniškas žodis *exaudire* reiškia ne tik fiziškai, ausimis „išgirsti“, bet ir „išklaudyti“ – patenkinti prašymą (plg. katalikiškos litanijos maldavimą: *audi nos, exaudi nos*). Jeigu pripažįstame, kad Prigirstytis ne tik išgirsta, bet ir *išklauso* tyliai kažką *sakančiuosius*, persikeliamo į religinį kalbos matmenį: išklauso ma tariamo žodžio. Tariamas žodis juda iš vidaus į išorę ir per balsą kuria bendrumą. Bendrumas čia yra nebe vien išorinis ryšys – jis jungia dvi vidujybes⁵. Su Dievu ar dievais bendrumą kuriantis žodis vadinamas malda. Malda, pasikartokime, čia yra ypatinga. Religijose žinomi visi įmanomi kalbėjimo registrai – nuo neutralaus žodžių tarimo balsu iki visiškos tylos viename spektro gale ir iki garsingo, kartais net neartikuliuoto šauksmo kitame. Tyla, šnabždesys, murmėjimas yra ypatingai religiška paženklinanti. Jie perteikia pagarbą, nusižeminimą, atsiribojimą nuo pasaulietiško kalbėjimo, ypač kai tariami šventi žodžiai. Tačiau ir tai ne viskas. Taikliu Gintaro Beresnevičiaus pastebėjimu, lietuviškas žodis „malda“ nurodo ne tik į dievybės „meldimą“ – „prašymą“, bet ir „maldymą“ – jos rūstybės „tildymą“, „švelninimą“⁶. Tyliu šnabždesiu dievybė gali būti maldoma itin veiksmingai, taip, kaip maldomas sunerimęs vaikas. Tokia dievybės „maldymo“ forma yra užkalbėjimas: „Labai dažnai užkalbėtojas kreipiasi į pačią ligos kaltininę, norėdamas ją permaldauti, stengiasi neužgauti jos ir prisimeilindamas vadina ją ‚paukštele‘, ‚saldžiąja bitele‘, ‚kvietkeliu‘ [...]“⁷. Užkalbėjimas paprastai esti atliekamas būtent pašnabždomis, murmant. Ne veltui užkalbėtojai (nukalbėtojai, atkalbėtojai, užžadėtojai) įvardijami kaip „šnabždūnai“, „šnabždėtojai“, „murmėtojai“ (LKŽ pavyzdžiai: „Nukalbėtojai [nuo gyvačių įkandimo] vadinami šnabždūnais“ LTR (Slk); „Ligų užkalbėtojai, šnabždėtojai, vardininkai“ Sln.; „Jis atsivežė kažkokį murmėtoją nuo gyvatės įkandimo“ Ėr.) arba analogiškais slavybėmis „šaptūnai“, „šeptūnai“⁸. Lasickio pastabas apie Prigirstytį įterpiant į užkalbėjimo kontekstą, aiškėja ir mįslingasis *hoc vel illud* („šis ar tas“) ką reikia tarti šnabždomis. Šiaip jau beprasmė nuoroda (ką reiškia kalbėti ši ar tą: ne viską? Jei taip – tai ką konkrečiai?) tampa suprantama, kai įsivaizduojame (kad ir matininko Laskauskio) pokalbį su valstiečiu apie užkalbėjimus. Užkalbėjimai esti tabuizuoti, nuo pašalinių jie

slepiami. Iki pat XIX a. pabaigos apie juos žinota labai nedaug. Atrodo, kad žmonės, besidomintys lietuvių mitologija ir folkloru, net tokie kaip Motiejus Pretorijus, iki jų negalėjo prisibrauti. Beje, ne todėl, kad „kalbėti“ valstiečiams draudė klebonas⁹. Užkalbėjimų negalima niekam sakyti, idant neprarastų savo galios¹⁰. Jų daž-

Šeptūnas Ivanas Danilovičius Šilerevičius (g. 1905), gyv. Motyli kaimo apylinkėse (Gudija) (apie 4 km nuo Katros kaimo Čepkelių raiste, Varėnos raj.) Užkalbėti pradėjo po karo. Fotografuota 1998 m. liepos 15 d. Prano Vildžiūno nuotr.

niausiai negirdi net pats užkalbamasis. Nesunku įsivaizduoti, kaip XVI a. vidurio Žemaičių valstietis, gal ir pats būdamas šnabždūnas, paklaustas apie Prigirstytį paaiškina, jog pastarasis išklausaš šnabždančius, bet į klausimą, ką gi šnabžda, išsisukindamas atsako „kartais ši, kartais tą“. Panašiai, bandant išklausti užkalbėtojus, atsitinka dar ir šiais laikais¹¹.

⁵ Plg. Ong, W. J., *The Presence of the Word: Some Prolegomena for Cultural and Religious History*, New Haven and London: Yale University Press, 1967, p. 124–125.

⁶ Beresnevičius, G., *Religijotyros įvadas*, Vilnius: Aidai, 1997, p. 187.

⁷ Stukenaitė-Decikienė, Pr., „Švenčionių apylinkės užkalbėjimai“, in: *Gimtasai kraštas*, 1941, Nr. 1–2, p. 123. Be abejo, tai neišsemia visos užkalbėjimo „poetikos“. Galimas ir atvirkščias tonas – reikalavimas arba įsakymas, bet jis dažniausiai remiamas maginių vardų arba aukštesniųjų būtybių, krikščioniškais laikais, pvz., šventųjų ar paties Jėzaus galia.

⁸ *Ibid.*, p. 121.

⁹ Plg. blaivius Aukusti Robert Niemi samprotavimus straipsnyje „Apie lietuvių užkalbėjimus“ (1914), in: Idem, *Lituanistiniai raštai*, sud. ir iš suomių k. vertė S. Skrodenis, Vilnius: Džiugas, 1996, p. 382–383.

¹⁰ Balys, J., „Liaudies magija ir medicina“, in: Idem, *Raštai*, t. 4, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 223; Stukenaitė-Decikienė, Pr., *op. cit.*, p. 123.

¹¹ Prano Vildžiūno žodinis liudijimas 2006 m. rugsėjo 7 d.

Lasickis Prigirstyčių pradeda trijų „sambūvio“ dievaičių eilę: Prigirstytis, Derintojas ir Bentis. Du pastarieji palaiko santarvę tarp žmonių – kaime ir kelionėje, socialiniame makrokosme ir mikrokosme. Prigirstytis šiame kontekste irgi gali būti laikomas mediatoriumi – tik ne tarp žmonių, bet tarp žmonių ir dievų. Kokie tai

lįs užmušti pasitaikiusios gyvatės, nes prarasiaš savo galia, „ažmušus – nebemačis“¹³. Su chtoniniu pasauliu susisiekiama ir užkalbėjimai nuo gumbo, karpų „klaidžiojančių iščių“, kraujo bėgimo, galiausiai – blogos akies. Dažnas duonos vartojimas užkalbant taip pat rodytų ryšį su žemės kultu. Tad Prigirstytis darniai įsiterpia į senojo kaimo kasdieną kaip tarpininkas, perduodantis užkalbėtojo šnabždesį chtoninių dievų pasauliui.

Prigirstytis nėra vienintelis mediatorius – Lasickis mini Algį, „aukščiausiųjų dievų pasiuntinį“¹⁴. Algis ateina nuo aukščiausiųjų dangaus dievų – iš priešingos sferos, negu atstovaujama Prigirstyčio. Dangišką jo prigimtį pabrėžia jo įvardijimas ne įprastu lotynišku *nuntius*, bet graikyste *angelus*. Pasiuntinių institucija buvo žinoma ir gerbiama pagoniškoje Lietuvoje. Šaltiniuose minimi pasiuntiniai atstovavo religiniam ar pasaulietiniam autoritetui, būdavo savotiški valdovo „angelai“ beveik bibrine prasme: įkūnydavo siunčiančiojo valią ir žodį. Petras Dusburgietis¹⁵ mini iš Romovės siunčiamus krivės pa-

Iš dešinės į kairę: šeptūnas Ivanas Danilovičius Šilerevičius „ant cukraus“ užkalba nuo skrandžio opos; greta sėdi jo sūnėnas, nepaprastai gražaus balso dainininkas ir akordeonininkas Ivanas Vikentijevičius Šilerevičius (g. 1952) su sūnumi; sūnėnui jau perduotos užkalbėjimo paslaptys. Prano Vildžiūno nuotr.

dievai? Užkalbėjimai duoda tegu ir nelabai apibrėžta, bet šiuo atveju pakankamą atsakymą. Archajiškiausi, mažiausiai sukrikščioninti užkalbėjimai nuo gyvatės įkandimo kreipia į chtoninių dievų sritį. Gyvatė vadinama „žeme“, „žemyna“, „žeminga“ – vardais, tinkančiais ar tiesiogiai skiriamais žemei-deivei, Žemynai. Gyvatė yra jos atstovė ir net hipostazė. Galimas daiktas, jog kai kuriose formulėse įvardijus gyvatę minimas „Dievas“ ar „angelas“ yra užėmęs Žemininko vietą¹². Vertas dėmesio dar 1940 m. užrašytas tikėjimas apie ypatingą užkalbėtojo santykį su gyvatėmis: užkalbėtojas nega-

siuntinius, su pagarba priimamus ir aukštuomenės, ir liaudies¹⁶. Nedaug žinome apie Mindaugo pasiuntinį Parbų¹⁷, keliavusį pas popiežių į Romą, bet aišku, kad jam, o vėliau ir Gedimino pasiuntiniui Lesei, „tarsi antram po karaliaus“, buvo pavestos išskirtinės svarbos politinės misijos. Šaltinis mini, kad Lesė, vykdydamas jam Gedimino pavestą misiją, prabilo „didžiu balsu“ (*alta voce*)¹⁸. Šis „didžio balso“ motyvas ataidi ir dangiškojo pasiuntinio varde. Dar Wilhelmas Mannhardtas, remdamasis Antanu Baranausku, vardą *Algis* kildino iš lie. veiksmažodžio „algoti“ – „šaukti“, „kvies-

¹² Pvz., „Žeme žemybe, tavo piktybė, mano Dievas man duos gerybę“, „Žema žemynela, un pirkelės upelė, un tos upelės aniolas švintasai“; žr. Stukenaitė-Decikienė, Pr., *op. cit.*, p. 124, Nr. 1, 1; plg. 5; 1, 4.

¹³ Mažiulis, A., „Užkalbėjimai Adučiškio apylinkėje“, in: *Gimtasai kraštas*, 1941, Nr. 1–2, p. 159.

¹⁴ Orig. p. 47.

¹⁵ Romovės ir krivės buvimas ne kartą kvestionuotas: plg. Rowell, S. C., *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva: Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, iš anglų k. vertė O. Aleksa, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 127–159, priešingai pasisako Beresnevičius, G., „Komentaras imperinių pagonių vaizdai“, in: *Knygų aidai*, 2002, Nr. 2, p. 12–16. Argumentai prieš Petro Dusburgiečio patikimumą mums neatrodo pakankami. Teiginys, kad Dusburgietis krivės vaizdinį sukonstravo nusižiūrėjęs nuo Romos popiežiaus, nieko nepaaiškina. Nesuprantama,

kodėl katalikas vienuolis negalėjo įžiūrėti natūralios analogijos tarp jo Bažnyčiai vadovaujančio popiežiaus ir visam regionui reikšmingo kultinio centro vadovo. Paralelė, nebūtinai lingvistiškai pagrįsta, tarp „Romovės“ ir „Romos“ vietovardžių ausiai peršasi net dabar.

¹⁶ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, sud. N. Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 333–334.

¹⁷ *Eiluoitoji Livonijos kronika*, eil. 3505–3534, in: *Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, ats. red. A. Dubonis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005, p. 248.

¹⁸ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustans = Gedimino laišakai*, tekstus, vertimus bei komentarus parengė S. C. Rowell, Vilnius: Vaga, 2003, p. 310.

ti¹⁹. Šis žodis iš moderniosios kalbos jau išnykęs (LKŽ dar pateikia pavyzdžių: „alginti – šaukti piemenis“, „Algoji par dienas, kad ir nenusibosta. Varn., Algoti yra susišaukinėti į kupetą. J. Po mišką sklido uogaujančių vaikų algojimai. Pč.“), vis dėlto jo šaknis gal išlikusi žodžiuose ‚elgtis‘ („šaukti“) → ‚elgeta‘ („garsiai prašantis išmaldos“) → ‚alga‘ („auka prašančiajam“)²⁰. Verta prisiminti ir „pasiuntinio“ sinonimą, kuriame pabrėžiamas garsinis aspektas – ‚šauklys‘ (plg. ir gr. *kēryx*). Atvykęs pasiuntinys *sušaukia* bendruomenę, surenka aplink save, kaip sakoma Vytauto rašte dėl krikšto, „Lietuvą“²¹. Pasiuntinys garsiai skelbia „iš karaliaus širdies“²² kylančią valią ne tik norėdamas, kad ją visi susirinkusieji gerai išgirstų. Patsai stiprus šaukimas liudija siunčiančiojo reikšmę ir galią. Šauklys praranda individualią būtį, jis tampa vien balsu, skelbiančiu siuntėjo žodį. Ženklas, kurį pasiuntinys nešasi, leidžia jį atpažinti ir patvirtina jo misiją. Krivės pasiuntinys nešasi lazda, greičiausiai krivulę, „arba kitą žinomą ženklą“ – *nuncius cum baculo suo vel alio signo noto*; Vytauto krikštyti siunčiamas vyskupas turi valdovo raštą ir (tai ne mažiau svarbu) jo antspaudą (plg. išn. 21). Nežinome, koks buvo Algio ženklas, tačiau galime spėti, kad jis vaizduotasis galbūt su krivulė, o iš jo pavadinimo „angelu“ – ir su sparnais. „Aukščiausiųjų dievų“ žinią žmonėms jis perduodavo greičiausiai per atmosferinius ženklus ir paukščius. Šiokia tokia nuoroda į tai – Motiejaus Pretorijaus minima „pašventintoji krivulė“ (*geheiligte Krywule*), analogiška romėnų augūrų *lituus*, kuria, pranašaujant iš paukščių skrydžio, būdavo apibūrinamas stebėjimo laukas²³. Antra vertus, apie daugelį baltų religinio gyvenimo atžvilgių žinome

tiek mažai, kad negalime neigti ir kitų bendravimo su dievais galimybių: pvz., Algio poveikiui galėjo būti priskiriami ir pranašingi regėjimai, sapnai, kitos pakitusios sąmonės būsenos. Deja, visa tai tik labiau ar mažiau pagrįstos spėlionės. Tikriausia iš jų – kad Algis kaip dievų pasiuntinys susijęs su jų valios perdavimu žmonėms, t. y. pranašavimu, tačiau skirtu greičiau ne asmeniui, o bendruomenei.

Prigirstytis ir Algis – dvi koreliuojančios dievybės. Jos susijusios su balsu, kalbėjimo, sakininės komunikacijos sritimi, taip svarbia oralinės kultūros visuomenei. Tam tikra prasme juos galima pavadinti komunikacijos globėjais: pirmu atveju – žmonių su chtoniškosiomis dievybėmis, antru – dangiškujų dievybių su žmonėmis. Tokie, trumpai sakant, šios rekonstrukcijos, atliktos atsižvelgiant į oralinės kultūros kontekstą, rezultatai. Be abejo, kiekviena rekonstrukcija yra sąlyginė: ji negali garantuotai atkurti „realaus“ vaizdo, tačiau padeda padrikus faktus susieti į prasmingą visumą, kokia ji galėtų būti buvusi. Bandymą atkurti tą prasmingą visumą pravartu užsklęsti apibendrinančia lentele:

dievai	Prigirstytis	Algis
atstovauja sferai	chtoninei ↑	dangiškajai ↓
balso registras	šnabždesys ↑	šaukimas ↓
komunikacijos būdas	užkalbėjimas ↑	pranašystė ↓
bendruojama	per šnabždūną ↑	per pranašą ↓
subjektas	individas ↑	bendruomenė ↓

¹⁹ Mannhardt, W., *Letto-Preussische Götterlehre = Latviešu-Prūšu mitologija*, (*Magazin der Lettisch-Literarischen Gessellschaft*, 21), Rīga: Lettisch-Literarische Gesellschaft, 1936, p. 375; tokiam aiškinimui be kitų pritaria Kuzavinis, K.; Savukynas, B., *Lietuvių vardų kilmės žodynas*, 3-iasis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, p. 49.

²⁰ Tai pateikiame tik kaip spėjimą, kurį patvirtinti arba paneigti tegali kalbos istorikai.

²¹ Plg.: „kai pats kunigas vyskupas atvyks su šiuo laiškų ir su mano antspaudu, tada jūs, mano tįjūnai, surinkite prieš jį Lietuvą...“ (1392 liepa) (*Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon dioeceseos*

Vilnensis / Kodeks dyplomacyjny Katedry i diecezji Wileńskieje, vol. 1: 1387–1507, ed. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1948, p. 39, Nr. 23).

²² Lesės pasakymas, žr. *Chartularium Lithuaniae*, p. 229.

²³ Vokiškas Pretorijaus tekstas ir platesnė analizė: Топоров, В. Н., *Прусский язык: Словарь L*, Москва: Наука, 1990, p. 209. Топоровас, nors apdairiai pastebėjęs, jog „sunku išvengti įspūdžio, kad teksto sudarytojas gerai įsivaizdavo romėniškąją augūrų tradiciją“, vis dėlto Pretorijaus pasakojimą analizuoja kaip autentišką. Tekstas ir vertimas: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 3: XVII a., sud. N. Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, p. 172, 280.